

Az általános iskola évtizedei

Történelemformáló esztendő volt 1945 a közoktatás számára is. Egyrészt az eszmélés, az önvizsgálat esztendeje volt, másrészt elkezdődött a háború okozta rombolás helyreállítása és az új demokratikus társadalom, az új közoktatás alapjainak lerakása. A magyar társadalom élete nem folytatható ott, ahol 1944 őszén abbamaradt. A változtatás igényét, gondolatát még a magyar polgári progresszió képviselői is vallották. A korszak felvetett új kérdéseire választ keresve írja ezekben a hónapokban Révész Imre debreceni református püspök, aki ideiglenesen a tiszántúli tankerület főigazgatója is: „Tisztán kell látni azt is, hogy a letűnt, illetőleg az országnak még meg nem szállott részén is letűnőben levő magyar bel- és külpolitikai rendszer fölött már az eddigi események meghozták a lesújtó ítéletet.”

A változtatás nemcsak az új államrendszer igazgatási rendszerét, az alkotmányosság visszaállítását jelentette, újra kellett gondolni a művelődéspolitikai intézményes rendszerét is. Ma már közzismert, a köznevelés megújításának terve része volt évtizedekkel korábban is minden demokratikus mozgalom és párt programjának. Ez nem valami látványos választási ígéret volt, hanem annak az eötvösi gondolatnak a továbbélése, amely azt vallotta, hogy az ország felemelkedése elképzelhetetlen a népoktatás reformja nélkül. A felszabadulás első napjaiban ezért került napirendre a közoktatás reformja, az általános iskola megteremtése.

Az általános iskoláról negyven év alatt sokat vitatkoztak, sokat írtak – polcokat betöltő könyvek jelentek meg, fennkölt méltatásokkal és elmarasztaló kritikákkal. Gyakran visszatérő kérdés, érdemes volt-e akkor létrehozni, mások szerint még ma sem teljesítettük az 1945-ben elhatározott célkitűzéseket. Az elmúlt évtizedek sok kérdésre válaszoltak, történelmi adalékokkal és statisztikai adatokkal is szemléltethető az a folyamat, amelyben az általános iskola jóval meghaladta önmagát, s a fejlődés az örökölt és újraéledt ellentmondásokkal együtt pontosan követhető.

ÁLTALÁNOS
ISKOLÁK, OSZTÁLYTERMEK, TANULÓCSOPORTOK, TANERŐK ÉS TANULÓK SZÁMA

Tanév	Iskolák száma	Osztálytermek száma	Tanulócsoportok száma	Tanerők száma	Tanulók száma
1937/38	7 296	26 017	1 096 048
1945/46	7 440	17 442	20 655	24 724	1 096 650
1946/47	7 380	32 930	1 099 550
1947/48	7 497	21 559	..	33 142	1 126 624
1948/49	6 202	21 924	30 015	35 203	1 188 056
1949/50	6 205	22 451	30 234	35 041	1 202 057
1950/51	6 185	24 723	31 459	35 248	1 229 957
1951/52	6 156	24 896	32 277	38 089	1 205 173
1952/53	6 102	25 116	33 402	39 869	1 196 043
1953/54	6 108	25 434	34 764	43 108	1 203 346
1954/55	6 168	25 998	36 786	45 955	1 207 455
1955/56	6 220	26 905	38404	50 259	1 226 200
1956/57	6 273	27 343	39 597	52 214	1 255 001

Tanév	Iskolák száma	Osztálytermek száma	Tanulócsoportok száma	Tanerők száma	Tanulók száma
1957/58	6 291	28 054	41 032	53 667	1 259 114
1958/59	6 314	28 690	41 616	55 056	1 268 650
1959/60	6 322	29 550	42 255	56 449	1 314 432
1960/61	6 307	30 155	42 763	57 290	1 392 369
1961/62	6 261	30 791	43 478	58 333	1 444 543
1962/63	6 220	31 147	44 109	59 921	1 472 743
1963/64	6 162	31 529	44 518	61 518	1 468 683
1964/65	6 105	31 570	44 473	62 108	1 445 124
1965/66	6 036	31 711	43 949	62 167	1 413 512
1966/67	5 954	31 680	43 323	62 241	1 380 286
1967/68	5 866	31 694	42 880	62 340	1 331 079
1968/69	5 771	31 652	42 315	62 523	1 254 745
1969/70	5 626	31 539	41 899	62 834	1 177 887
1970/71	5 480	31 520	41 527	63 125	1 115 993
1971/72	5 351	31 630	41 399	63 432	1 070 017
1972/73	5 197	31 955	41 286	64 004	1 043 596
1973/74	4 978	32 557	41 243	64 605	1 032 786
1974/75	7 736	32 243	41 310	65 687	1 039 586
1975/76	4 468	32 505	41 186	66 861	1 051 095
1976/77	4 214	32 949	41 192	68 425	1 072 423
1977/78	4 022	33 307	41 525	70 007	1 090 062
1978/79	3 856	33 816	42 133	71 925	1 106 744
1979/80	3 678	34 432	42 738	73 469	1 127 904

A táblázatból is látható, hogy az 1945. évi helyzethez hasonlítva milyen kedvező változások történtek az általános iskolák ellátásában. Egy tanulócsoportban az akkori 53 tanuló helyett ma csak 26 tanul, egy nevelő 44 tanuló helyett csak 15-öt tanít. Tudjuk, a statisztika gyakran nem fejezi ki azokat a valóságos ellentmondásokat, amelyek az oktatási intézmények tényleges működésében jelentkeznek. A tartalmat, a minőséget csak a művelődési anyag összehasonlításával lehet valójában kifejezni. Ezért választottuk azt a megoldást, hogy az általános iskola évtizedeit a tantervek változásán keresztül mutassuk be.

ÁLTALÁNOS ISKOLÁK FONTOSABB MUTATÓI

Tanév	Egy iskolára	Egy osztályteremre	Egy tanulócsoportra	Egy tanerőre	Egy osztályteremre jutó tanulócsoportok átlagos száma
	jutó tanulócsoportok átlagos száma				
1945/46	147,4	62,9	53,1	44,4	1,18
1950/51	198,9	50,5	39,7	34,9	1,27
1955/56	197,1	45,6	31,9	24,4	1,43
1960/61	220,7	46,2	32,6	24,5	1,42
1965/66	234,2	44,6	32,2	22,7	1,39
1970/71	203,6	35,4	26,9	17,7	1,32
1971/72	200,0	33,8	25,8	16,9	1,31
1972/73	200,8	32,7	25,3	16,3	1,29
1973/74	207,5	31,7	25,0	16,0	1,27
1974/75	219,5	32,2	25,2	15,8	1,28
1975/76	235,2	32,3	25,5	15,7	1,27
1976/77	254,5	32,5	26,0	15,7	1,25
1977/78	271,0	32,7	26,3	15,6	1,25
1978/79	287,0	32,7	26,3	15,4	1,25
1979/80	306,7	32,8	26,4	15,4	1,24

I.

Már utaltunk rá, hogy egyes vélemények szerint az általános iskola létrehozásával addig kellett volna várni, amíg az országban az infláció véget ér, és elkezdődik a gazdasági fellendülés. Az oktatási kormányzat 1945-ben két lehetőség között választhatott. Az egyik: a kísérletezések, a viták folytatása, amelyek évekig is elhúzódhattak volna. A másik: az alapkérdésekben való állásfoglalás, a szervezeti keretek megteremtése s az oktatás tartalmi kérdéseinek a továbbiak során történő eldöntése. A sürgető, kényszerítő körülmények miatt a vallás- és közoktatásügyi kormányzat a másodikat választotta. A döntés – ha nem is volt problémamentes – végső soron találkozott a nevelők és a széles közvélemény egyetértésével, helyeslésével. Remélni lehetett, hogy az új iskolarendszer megteremtése ösztönzően hat – a súlyos gazdasági viszonyok ellenére – a tárgyi és személyi feltételek megteremtésére, folyamatos biztosítására.

Nem telt el egy esztendő sem az általános iskola megszületése óta, s elkészült az első új tanterv. Tíz hónap alatt, termékeny vita után adták ki. A tanterv készítői az „egység” és „minőség” követelményét támasztották a tantervekkel szemben. Az egység követelményét a tanterv meg is valósította annyiban, hogy az eddigi három iskolatípus eltérő tanterve helyett az általános iskolai tanulók számára egységes művelődési anyagot nyújtott.

A minőség követelményét már nehezebben teljesítette. A rövid idő nem tette lehetővé jól átgondolt, kísérletileg ellenőrzött, teljesen korszerű tanterv készítését. Az oktatás-nevelés céljában, a tananyag válogatásában és elrendezésében a „koalíciós neveléstudomány” szükségleteit és lehetőségeit követte, de mégis korszerűbb volt az előzőnél, és előrelépést jelentett az általános iskola megvalósításában.

A tanterv egy új iskola számára készült, első vállalkozásként, ezért jelentett nagy felelősséget kiadása. Készítése során olyan vélemény is elhangzott, hogy a tantervet egy évre ideiglenes jelleggel adják ki, és a tapasztalatok alapján dolgozzák át és véglegesítsék. Ezt az eljárást az is indokolta volna, hogy – különösen az új tárgyak esetében – előzményekre nem támaszkodhattak. Többszöri módosítás után mégis a tanterv végleges bevezetése mellett döntöttek. A Köznevelési Tanács elnöksége 1946. május 9-én már a harmadik változatot adta át a minisztériumnak, bár ez a változat sem felelt meg teljes mértékben az elképzeléseknek, mégis bevezetése mellett határoztak.

Az általános iskola első új tanterve 1946 júliusában jelent meg, s a művelődési anyag tartalma és szemlélete jobb lehetőséget biztosított a korszerű képzéshez. A tananyag sok új résszel egészült ki. Az irodalom tanterve is sok változást mutat az előzőhöz képest. Az általános iskolai irodalom tanításának célját korszerűen fogalmazta meg, feladatának 1. a helyes gondolkodásra nevelés igényét jelöli meg; 2. kiemeli a hazai és külföldi népköltészet oktatásának jelentőségét; 3. hangsúlyozza az olvasmányok művészi színvonalát. A hazai irodalom és a világirodalom remekeinek megismertetését is fontosnak tartja. Ezek a régi tantervekben sokkal kisebb arányban szerepeltek. A tanterv mellözte a régi tankönyvekben bőven megtalálható „erkölcsnevelő” olvasmányokat, irodalmi anyagot.

A történelem tanítása az 5. és 6. osztályok tantervében olvasmányokra és azok feldolgozására épült. Az olvasmányok feldolgozása készítette elő a tanulókat arra, hogy a 7. és 8. osztályban elmélyülten ismerkedjenek meg a magyar nemzet történetével és a világtörténelem eseményeivel.

A természettudományi tárgyak tantervi anyaga is korszerűbb lett. A matematika tantervébe számos új elem került, több témában túlhaladta a korábbi tantervek követelményeit. A koncentráció elvét is követte, s a tanterv megpróbált eleven kapcsolatot teremteni a többi tárgyakkal, hogy a matematikát életszerűbbé tegye. Az általános iskola matematika-tantervének követelménye a régi népiskola színvonala fölött, de a

polgári iskola és gimnázium alsó tagozatának anyaga alatt volt. A tanulók számára a tananyag korszerűbb ismeretek szerzésére biztosított lehetőséget, de a maximalizmus jelei már az első tantervben jelentkeztek. A tananyag mennyisége minden tárgyban növekedett. A tankönyvek terjedelmesebbé váltak. Ez megnövelte a tananyag elmélyült feldolgozását és elsajátítását.

Az új tantervben nagyobb helyet kaptak a természettudományos tárgyak. A hetedik osztályban a fizika önálló tárgy lett. Az elemi iskola tantervében csak „természeti, gazdasági és egészségi ismeretek”-et tanítottak néhány fizika vonatkozású részlettel. Az általános iskola tanterve az igényes fizikatanítás megvalósítására tett kísérletet. A tanterv anyaga a fizika minden lényegesebb, a műveltség megalapozásához fontos témáját magában foglalta. Az első fizikatankönyv jórészt a gimnázium III. osztályának tananyagát vette át, de annál többet is adott. A túlzott követelmény maximalizmust eredményezett. A tananyag kellő feldolgozásához nem volt elegendő a szorgalmi idő.

Az általános iskola tanterve magas óraszámot biztosított a szabadon választható tárgyra. A tanterv megpróbálta követni a társadalmi szükségleteket. A tantervi célokról írja Kiss Árpád: „... az iskolát nem a társadalomtól elszakítottan gondoltuk el (ami tudománytalan is lett volna). Éppen az iskola és az élet olyan új kapcsolatának kialakításán dolgoztunk, amelyben a gyermek az eddigénél kevesebb kényszer és fokozatosan mind nagyobb önállóság alapján ismerheti meg és értékelheti a körülötte új fejlődésnek indult életet, abban mind nagyobb mértékben részesedik, és önkéntesen nagy aktivitással vállalhatja magára azt, aminek célszerűségéről és magasabbrendűségéről nem az iskola, a tekintély, a szavak, hanem a sokszor ellenőrzött valóság győzik meg.”

A felszabadulás után, tíz hónap alatt olyan tantervet készítettek, amely nagyjában egységes művelődési anyagot s azonos művelődési követelményeket írt elő 14 éves korig valamennyi tanuló számára. A tanterv művelődési anyaga válogatásban és felépítésben korszerűbb volt a korábbi tantervénél. Úttörő jelentőségű kezdeményezés a mezőgazdasági és ipari ismeretek bevezetése, amely lefektette a munkaoktatás alapjait.

A tanterv először valósította meg a szabadon választható tárgyak bevezetését. A felső tagozatban osztályonként 6 órát fordítottak a tanulók által választott tárgyak oktatására. A korábbi hazai tantervekben ilyen keretek között erre még nem volt példa. Az újszerűség miatt már eleve számolni kellett bizonyos idegenkedéssel, s könnyen érhette a tantervet a reformpedagógia szemléletének, hatásának vádjá.

A követelmények teljesítéséhez szükséges feltételeket sajnos nem tudták megteremteni. Nem voltak képezett tanárok, műhelyek, gyakorlókertek, kézikönyvek és egyéb taneszközök, így a tantervekben előírt követelmények teljesítését sem biztosíthatták.

II.

Az iskolák államosításával, a két munkáspárt egyesülésével lezárult a népi demokrácia első, alapvetően demokratikus feladatokat megvalósító szakasza, és megkezdődött a szocializmus építésének korszaka. Az egyesülési kongresszuson elfogadott program alapján tovább folytatódott a termelési eszközök szocialista tulajdonba vétele, a munkáshatalom gazdasági bázisának megerősítése, amelynek alapján a szocialista kultúra, a szocialista nevelés ügye is a fejlődés újabb szakaszába lépett.

Az oktatáspolitikai továbbfejlesztésének eszmei, ideológiai alapvetését a párt 1948-ban elfogadott programnyilatkozata adta, s ennek alapján kellett meghatározni a kulturális élet és a közoktatás területén megvalósítandó feladatokat s azok teljesítésének ütemét.

Az Országos Neveléstudományi Intézet 1949 áprilisában elkezdte az érvényben levő általános iskolai tantervnek elemzését s egy új tanterv kimunkálását. E munkára egy

esztendőit szántak, ez idő alatt kellett kidolgozni a tanterveket, a részletes útmutatókat, valamint azoknak a nevelőképzésben való alkalmazását.

Az általános iskola óratervét három kritérium alapján elemezték:

– A teljesítmény: ezen belül azt vizsgálták, hogy az óraterv biztosítja-e a tanulmányi idő helyes kihasználását, s biztosítja-e a jó teljesítmény alapját.

– Az elmélyülés: biztosítja-e az óraterv a gondolkodás fejlesztését, s kifejleszti-e az összefüggések látásának, értésének és elrendezésének képességét.

– A művelődési anyag arányai: megfelelnek-e, biztosítja-e az óraterv, hogy az általános iskola által nyújtott műveltség szerkezetileg harmonikus, és megfelel-e az általános iskolával szemben támasztott társadalmi-képzési követelményeknek.

A művelődéspolitikai eme időszakának felfogása az volt, hogy az oktatásnak, a tudatformálásnak lemaradás nélkül kell követnie a szocializmus fejlődésének ütemét, ezt jórészt szubjektív tényezőktől, az akarattól tette függővé.

Ennek jegyében kezdték el az általános iskola új tantervének munkálatait. Az elkezdett munka azonban nem vált folyamatossá és elemzővé. Az ötéves terv közoktatáspolitikai programjának meghatározása viszonylag könnyebb feladat volt, mint annak pedagógiai „lebontása”. A nehézség jórészt abból eredt, hogy a marxista-leninista pedagógia hazánkban nem állt azon a fokon, hogy a sokszor vitatható helyzetekben megbízható döntések alapja legyen. A szocialista pedagógiát a polgári pedagógia helyett nem lehetett „bevezetni”, ez nem egyszerű változás és csere kérdése. Az oktatás és a nevelés tartalmát meghatározó ideológiai változás csak a réginek türelmes, elvi harcban való legyőzése, a szocialista pedagógia elveinek elfogadtatása alapján következhetett be.

A szocializmus építésének útján való gyorsabb haladás igénye alapján született meg a Magyar Dolgozók Pártjának 1950 márciusi közoktatás-politikai határozata. A határozat megfogalmazta a köznevelés szocialista fejlesztésének programját. Fellepett a közoktatás – a kor lehetőségeihez viszonyított – elmaradása ellen. Sürgette az iskola és a termelés elevenebb kapcsolatát, a polgári ideológia (pedagógia) és a klerikalizmus elleni harcot, felhívta a figyelmet az általános iskolás korú tanulók nagyfokú lemorzsolódására, és a tanulók számára arányos terheléssel számoló tantervet és tankönyvet írt elő.

A határozat útmutatásai közül alapvetően fontosnak kell értékelnünk a marxizmus-leninizmus elveinek alkotó alkalmazásáról, a szocialista pedagógia továbbfejlesztéséről szóló megállapításokat, a dolgozó osztályok gyermekei tanulmányainak fokozottabb segítésére vonatkozó felhívást, s ezen belül az általános iskola megkülönböztetett figyelemben részesítését. Valamennyi felsorolt feladat időszerű volt. Helyesen sorolta a legfontosabb feladatok közé az általános iskola fejlesztését, új, korszerű tantervek és tankönyvek kiadását s a szocialista pedagógia hatékonyabb elterjesztését, alkalmazását. A szocializmus építésének szakaszában ezek a legfontosabb közoktatás-politikai feladatok voltak. A határozat mondanivalója és szándéka iskola- és tanulócentrikus, de a lehetőség és a valóság, a tényleges és a vélt okok és szándékok már a határozat szövegében eltávolodtak egymástól.

A határozat a felsorolt hibák miatt a kívánt cél és eredmény ellen hatott. Bár helyesen határozta meg a következő évek feladatait, az ehhez szükséges feltételeket nem biztosította. Nem teremtette meg a nyugodt, kiegyensúlyozott munka feltételeit, ellenkezőleg, a közoktatásban a kapkodás, a látszatsikerek hajszolása kezdett eluralkodni. A határozat nemcsak új lehetőségek, de új konfliktusok forrásává is lett.

Az általános iskola tantervi munkálatai gyors ütemben folytatódtak, de az elmélyült összehasonlító, elemző munka helyett a kapkodás vált általánossá. A hosszabb távra szóló megoldás keresését a látszatintézkedések hajszolása, a gyors eredményvárás váltotta fel. Az 50-es évek elejével reformok sorozata kezdődött, a pedagógiai elhatáro-

zásokat évenként felülvizsgálták, mielőtt annak hatékonyságát mérni lehetett volna. Az évenként kiadott tanügyi intézkedések összességükben teljes reformot jelentettek.

Az 1950-ben kiadott általános iskolai tantervet az első hazai szocialista tantervnek szoktuk nevezni – és nem méltatlanul. Minden tantervben benne van az adott korszak kulturális politikája, legalábbis annak egyes elemei; pontosabban ez meghatározója a tananyag kiválasztásának. Amennyiben ez a politika fejlődőben, alakulóban van, amikor a kulturális forradalom kibontakozóban van, amikor az irodalomkritika még nem döntötte el, hogy melyek az irodalmi múlt iskolákban is tanítható, legértékesebb elemei, a tantervek készítőinek nagy nehézségekkel kell szembenéznük.

A tanügyigazgatás hagyományai szerint a tanügyi hatóság a tantervet bevezeti, s elrendeli annak alkalmazását. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű.

Szocialista oktató-nevelő munkát kívántak olyan nevelőktől, akik csak az első lépéseket tették meg a szocialista pedagógia elsajátításában, akiktől a tanterv alkalmazása rendkívüli erőfeszítéseket kívánt. Az aprólékos előírások és a részletekig terjedő tanügyi utasítások lényegében ebből a helyzetből következtek. Kézikönyvek, színvonalas útmutatók helyett normatív előírások születtek, amelyekben a szocialista pedagógia értékorientációi a pedagógiai gyakorlat számára csak nehezen lefordítható, elvont elvekben voltak jelen. A szocialista tanterv valóságos „bevezetésére” 1950-ben tehát csak az első lépéseket tettük meg.

III.

Az 50-es évek eredményei az iskolákban mégis kiemelkedőek. Az általános iskolák nyolcadik osztályába az 1953/54. tanévben 110 420 tanuló iratkozott be, háromszor annyi, mint 1937/38-ban a népiskola, a polgári iskola és a gimnázium megfelelő korosztályokkal benépesülő osztályaiába. A középiskolákban 129 769 diák tanult, két és félszer több, mint 1938-ban. A létszámnövekedéssel párhuzamosan a munkás és paraszt származású tanulók aránya 8,9%-ról 67%-ra emelkedett, az egyetemen tanulók száma közel ötszörösére, a munkás és paraszt hallgatók aránya 5%-ról 55%-ra nőtt. Az 1950-től kiadott új tantervek és tankönyvek előrehaladást jelentettek a szocialista oktatás megvalósításában. Mindezzel emeltük népünk műveltségi színvonalát, biztosítottuk, hogy a népi demokrácia megteremtse saját értelmiségét.

Az eredmények mellett a közoktatás területén az 50-es évek elejétől komoly gondok és ellentmondások jelentkeztek, vagy a korábbi ellentmondások éleződtek. A problémák jelentkezése elsősorban a társadalmi, politikai életben kialakult helyzetre, a bekövetkezett hibákra vezethető vissza, amely az oktatáspolitikában is az eredeti célok torzulásához vezetett. A közoktatás fejlesztésének korábban elfogadott programja több területen nem valósult meg.

A közoktatás-politikánk végrehajtása során nem gondoskodtunk megfelelően az általános iskolákról, s a reális lehetőségekkel nem számolva fejlesztettük a közép- és felsőfokú oktatást. Az iskolafejlesztés nem állt arányban a nagyméretű tanulói létszámnövekedéssel. A közoktatás területén jelentkező gondok természetesen nem mindenben következtek automatikusan a gazdaságpolitikai hibákból. Több területen a hibák súlyossága csökkenthető lett volna, ha a párt- és állami szervek többet foglalkoztak volna az oktatás tartalmával, az új szocialista pedagógia kialakításával.

A hibás pedagógiai gyakorlat következtében közoktatásunkban nem kapott megfelelő helyet a magyar nyelv, helyesírás, a helyes beszéd, irodalmunk, történelmünk, nemzeti kultúránk értékeinek megfelelő oktatása és megszerettetése, ifjúságunk hazafias nevelése. Az iskolai tananyag kiválasztásakor és az oktató-nevelő munka gyakorlatában nem vették figyelembe eléggé a tanulók fejlettségi szintjét, életkori sajátosságait, a társadalmi körülményekből adódó eltérő előképzettséget, és a teherbíró képességüket meg-

haladó követelményeket támasztottak a tanulókkal szemben. A maximalizmus gyakran liberális értékeléshez, osztályozáshoz és az oktatás színvonalának csökkenéséhez vezetett.

Az oktatás fejlesztésének céljai az 50-es évek első harmadában a gazdasági és politikai életben jelentkező hibák és ellentmondások miatt nem teljesülhettek maradéktalanul. A társadalmi életben jelentkező politikai törekvések és ezek hatásának részletesebb elemzésére nem vállalkozhatunk; e folyamat elemzése megtörtént már. Az oktatási és ezen belül elsősorban képzési, tantervi oldalról próbáljuk feltárni a kor oktatás-politikai, iskolapolitikai problémáit; s magyarázatot keresni arra, mi az oka annak, hogy lényegében ismét a régi gondokkal találjuk szembe magunkat az általános iskolákban. A kor egyes politikusai abban az időben ezt az időszakot „új szakasznak” nevezték, bár régi bajokról van itt szó, illetve arról, hogy az új helyzetben a régi hibák hatása érezhető. A közoktatásban esetenként kiadott felszínes látszatintézkedések egy idő után új ellentmondásokat hoztak magukkal, vagy a régieket súlyosbították. Jól érzékelhető ez az 1950-es tanterv elemzésével.

Nem kapott megfelelő helyet az elméleti munkában a közoktatásnak, a műveltségi színvonal emelésének jelentősége a szocialista építés időszakában. Nem végezték el közoktatási politikánk tudományos megalapozása érdekében az átmeneti korszak pedagógiai problémáinak tudományos elemzését. A túlméretezett iparosítás szakember-szükségleteiből kiindulva, egyoldalúan csak a továbbtanulás és a szociális összetétel megváltoztatásának biztosítása volt állandóan napirenden, s ezzel szemben nem részesült megfelelő figyelemben az alapozó iskola és annak a műveltséget és a közép- és felsőfokú továbbtanulást megalapozó funkciója.

A neveléstudomány ezekben az években alig létezett, s így nem foglalkozhatott azzal az alapvetően fontos kérdéssel, hogy mi az, amit a szocialista nevelés általános célkitűzéseiből a szocializmus felé átmenet korszakában, az adott gazdasági-politikai feltételek között meg lehet vagy meg kell valósítani.

A közoktatás új fejlesztési programjának kidolgozása és megvalósítása ellentmondásos körülmények között folytatódott. A párt Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata helyesen tárta fel a szocializmus építésében elkövetett hibákat. A köznevelés, közelebbről az általános iskola fejlesztésének feladatait az 1954-ben elfogadott közoktatás-politikai határozat fogalmazta meg. Részletes utasításokat adott az általános iskolai hálózat fejlesztésére, a nevelés tartalmára és szellemére vonatkozóan. A határozat jó lehetőségeket teremtett a korábbi hibák kijavítására és az általános iskolák fokozott fejlesztésére. A határozatot s az abból következő feladatokat azonban a párt vezető szerveiben egyesek eltérően értelmezték és magyarázták, s elkezdődött a harc a dogmatikus és az egyre jobban jelentkező revizionista nézetek között. A kiéleződött vitákban a pedagógia frontján hol a revizionizmus, hol a dogmatizmus vonásai jelentkeztek. Megjelentek, újraéledtek a polgári pedagógia régi nézetei, annak kritikátlan elfogadására és alkalmazására, a központi irányítás, a pedagógusok továbbképzésének felszámolására való törekvések. A marxizmus pozíciói a pedagógiában is háttérbe szorultak, mivel nem folyt eredményes harc a két szélsőséges irányzat ellen. A tíz év alatt elért vívmányok értékelése is gyakran a szélsőséges hatások alá került.

A bizonytalan politikai helyzet ellenére az általános iskola alsó tagozata számára 1956 őszén új tantervet vezettek be. Az új tanterv az 1953-ban elkezdett munkálatok eredményeként született. A tantervkészítés során alkalmazott módszer különbözött a korábbiaktól. Segítséget és előnyt jelentett az, hogy több idő állt rendelkezésre, nem egy év vagy néhány hónap alatt kellett elkészíteni.

A tantervkészítést viták előzték meg, s így lehetőség volt a kérdések – legalábbis egy részének – elvi, pedagógiai tisztázására. A feladatok igényes teljesítéséhez adva volt a Tudományos Intézet, amely a szervezés kezdeti nehézségei s az adott viszonyok

között nehezen tisztázható és eldönthető kérdések ellenére, jelentős teljesítményt nyújtott ebben a munkában. Az intézet munkatársai maguk is formálódtak közben, és sajátították el a tantervelméletet, a tantervkészítés tudományát.

Először került sor a tanterv kísérleti kipróbálására, a tapasztalatok értékelésére és hasznosítására. Rendkívüli teljesítményként kell értékelnünk azért is, mert már az előbbiekben ismertetett társadalmi és politikai körülmények, az ideológiai közélet ellentmondásai nagymértékben akadályozták és késleltették a döntéseket, s befolyásolták azok hatását és értékét.

A tanterv készítői úgy ítélték meg, hogy olyan feladatokat kell megoldaniuk, amelyeket az ország különböző típusú általános iskoláiban tanító alsó tagozatos nevelők meghallgatása nélkül elvégezni nem tudnak. Ezért a tantervi tervezetről számos országos megbeszélést tartottak. A tanterv tervezetét megvitatták Győr, Sopron, Szeged, Eger, Miskolc, Hódmezővásárhely városokban. A szegedi ankéton részt vett Erdey-Grúz Tibor miniszter, valamint a tantervkészítő bizottság vezetője és tagjai. Az ankét résztvevői örömmel és megleléssel fogadták a tervezetet. Hozzászólásukból a módosításra vonatkozó javaslatok mellett a várakozás és a bizakodás hangja érezhető.

A korábbi tantervekhez képest az 1956-ban bevezetett alsó tagozatos tanterv korszerű volt. Megszüntette a korábbi tantervekre jellemző címszavas jelleget, az általános iskolai oktató-nevelő munka céljának és feladatának megfelelően kiválasztott és elrendezett ismeretanyagot a mélység és szélesség pontosabb megjelölésével határolta körül. Százalékosan is csökkent az anyanyelvi fogalmak köre, s 10%-ról 7,7%-ra csökkent a társadalmi, történelmi ismeretek köre. Ugyanakkor növelték a kevésbé megterhelő készletanyag arányát. Így akarta segíteni a tantervi elképzelések pontosabb végrehajtását, a maximalizmus hibájának elkerülését. Az elképzelések, a szándékok tehát vitathatatlanok. A vállalkozás értékeit és hibáit megbízhatóan csak az 1960-as évek mérlegén lehet minősíteni.

IV.

A Magyar Szocialista Munkáspárt már az ellenforradalom után, a konszolidáció első időszakában részletes politikai programot dolgozott ki a művelődés területére is. A program szerint az általános iskolai és középfokú oktatásban felül kell vizsgálni, és a követelményeknek megfelelően ki kell egészíteni, s át kell alakítani az általános műveltség hagyományos tartalmát. Különös gondot kell fordítani a tanulóifjúság életre való felkészítésére s a műszaki, gyakorlati oktatás bevezetésére. A gazdasági helyzet fokozatos javulásával el kell látni valamennyi iskolát a természettudományos, technikai ismeretek elsajátításához szükséges kísérleti és szemléltetőeszközökkel és felszerelésekkel. Meg kell szervezni az iskolák eleven kapcsolatát a szocialista ipar és mezőgazdaság üzemivel. Biztosítani kell, hogy – a törvény előírásainak megfelelően – minden tanköteles korú gyermek elvégezze az általános iskolát, s lehetőleg minél előbb szakrendszerű oktatásban részesüljön.

A felső tagozat tantervi és tankönyvi munkálatai – amelyeket 1954-ben kezdtek el – olyan szakaszban voltak, hogy 1958-ban sor kerülhetett bevezetésükre. Már a párt művelődéspolitikai irányelvei meghatározták egy hosszabb távra szóló és szilárdabb alapokra épülő oktatáspolitikai program főbb követelményeit és feltételeit. A párt VII. kongresszusa az irányelvekben foglaltakat határozattá emelte, s a tantervek, tankönyvek bevezetése mellett kimondta, hogy „köznevelésünk továbbfejlesztése gondosan előkészített iskolareformot tesz szükségessé”.

Az 1960-as évek tantervi munkálatai némely vonatkozásban kedvezőbb körülmények között folytatódtak. Részben támaszkodhattak a korábbi évek előzményeire, felhasználhatták a néhány évvel ezelőtt bevezetett tantervek tapasztalatait. Ugyanakkor

a korábbi évektől eltérően, erőteljesebben jelentkezett a tantervi kérdések elméleti tisztázásának igénye és lehetősége is. Már 1959-ben felmerül, hogy iskoláinkban állandóan nő a feszültség a technika, a tudomány és a közélet fejlődése következtében az élet és az iskola között. A fő tendencia az utóbbi időkben a tantárgyak számának és anyagának állandó szaporodása, s azok újabb részekkel való kiegészítése. Ebből természetesen következik az ellentmondás az iskolai követelmények s a tanulók teljesítőképessége között is. A különböző tananyagcsökkentések mechanikusak, s egyoldalúan mennyiségi természetűek, így nem vezetnek a kívánt eredményekhez. A túlterhelés csökkentése során a társadalom igényeiből kell kiindulni. A tananyag kialakulásának tradicionális folyamatát fel kell váltani a perspektivikus társadalmi igények tudatos érvényesítésével, amelyhez szervezett kutatómunka szükséges.

A tantervkészítés során vallott és alkalmazott elvek közé tartozott az is, hogy az általános iskola alsó és felső tagozata jobban kapcsolódjék egymáshoz, a tananyagában valójában egységes, nyolcosztályos általános iskola legyen. A követelményrendszer a korábbi tantervekben gyakran indokolatlanul emelkedett, eltérő volt a rendszerben tanított tárgyak belépésének módja. Bizonyos alapvető képességek kialakítását gyakran kizárólag az alsó tagozatra hátrították. Ez önmagában véve is a teljességre törekvő elvből indult ki, amelynek gyakorlati megnyilvánulása az alsó és felső tagozat elkülönülése.

A tanulói túlterhelés megszüntetésének felfogása is új módon jelentkezett. A korábbi évek tapasztalatai mindenki számára világosan bizonyították, hogy a túlterhelés megszüntetésének az a módja, amely a problémát a tananyag ismételt és többszörös csökkentésével akarta megoldani, nem járható út, mert nem vezet eredményhez. A tananyagcsökkentések alkalomszerű, adminisztratív intézkedések voltak, az egyes tantárgyak anyagát külön-külön érintették, így az oktató-nevelő munka gyakorlatát nemhogy megbízható bázisokra helyezték volna, hanem összekuszálták, dezorganizálták. A túlterhelést csak úgy lehet megszüntetni, ha rendező elvek segítségével az általános iskola számára új tantárgyi koncepciókat alkotnak, s ennek alkalmazásával a túlterhelés okait próbálják felszámolni.

A változásokkal és azok indokolásával talán sikerült érzékeltetnünk, hogy 1961-ben egyszerűen nem tananyagcsökkentésről és nem néhány tárgy tantervi formába történő elhelyezéséről volt szó. Ennél sokkal több történt. Változott a tantárgyak belső aránya, a természettudományos elemek nagyobb helyet kaptak a tantervekben. Az irányelvekben levő alapelveknek megfelelően a tantárgyak jobban szolgálták a tanulók gondolkodásának és világnézetének fejlesztését.

A tantervek megfeleltek a tudomány akkori álláspontjának, figyelembe vették a társadalmi igényeket és lehetőségeket. Tudósok, gyakorló pedagógusok, szülők és mások véleményének meghallgatásával és feldolgozásával próbáltak válaszolni a tantervekben arra a kérdésre, hogy mit vár a társadalom az iskolától.

A 60-as évek első felében készült tankönyvek nagy részében eredményesen valósultak meg az oktatási rendszer továbbfejlesztésének gondolatai. Kiadásuk jól egyeztetett program alapján történt, amely lehetővé tette a különböző iskolafokokozatok képzési feladatainak jobb illeszkedését s a tananyagnak a korábinál jobb elrendezését. Néhány év alatt valamennyi iskola tankönyvei, kézikönyvei, munkafüzetekicserélődtek; ehhez hasonló vállalkozás az oktatási rendszerben még nem volt. A tankönyvek többsége az adható legjobbat és legújabbat nyújtotta magas színvonalon. A népi demokrácia 20 éve alatt első alkalommal fordult elő, hogy nem a végletekig feszített hajszoltságban kerültek a tankönyvek az iskolákba. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy e tankönyvek hibátlanok voltak. Akkor is látható volt, hogy sem a tanterv, sem a tankönyv nem a pedagógiai örökkévalóság számára készült. A tananyag változása,

a tanterv módosulása elkerülhetetlenné teszi időszakonként a tankönyvek változását, átdolgozását és újraírását is.

A reform évtizedének egyik legfőbb tanulsága: az oktatási rendszert, az oktatási folyamatot csak komplex módon lehet kellő hatékonysággal fejleszteni. A továbbfejlesztés minden feladatát tervszerű ütemezéssel kell megtervezni, s az egyes elemeknek illeszkedniük kell az egész rendszer logikájához. Az egymásra épülés hiánya, az eltolódások veszélyeztetik az egész vállalkozás sikerét. Kiemelt helyet kell kapniuk a korszerűsítési folyamatában a kísérleteknek, a tervezett változások kísérleti kipróbálásának, amely alapján arra is választ kell keresni, hogy a tanulók tervszerű, arányos megterhelése biztosítható-e a belépő változás során. Nem kisebb jelentőségű a nevelők előkészítése sem. Az előkészítés a tanügyi dokumentumok megismerésén túl ki kell hogy terjedjen a módszertani előkészítésre is. Korszerű tananyag hatékonyan csak korszerű módszerekkel tanítható. Ha e követelmény intézményesen nem biztosított, minden reformvállalkozás csak félsiker.

V.

Az elemzések, értékelések és a közoktatás-politikai döntések során többször lehetett hallani, hogy „megoldottuk” az általános iskola legfőbb gondjait. A tények felsorolása is igazolja, hogy maradéktalan megoldásokat gyakran még alapvető kérdésekben sem sikerült találni. Az elmúlt évtizedek eseményeit követve tudjuk, hogy 1958-ban új tantervet vezettek be az általános iskola felső tagozata számára, 1960-ban tananyagát már csökkentették, majd 1962/63-tól folyamatosan új tanterv lépett életbe. Az új általános iskolai tantervek utolsó csoportja a 60-as évek végén került bevezetésre, s néhány év elteltével (1973-ban) a tantervi anyagot ismét csökkenteni kellett. Az 1972-ben hozott közoktatás-politikai döntések alapján 1978-tól új tanterv lépett életbe, de már megfogalmazódott a távlati elképzelés is, amely szerint az általános iskolában új tartalmi és strukturális változásokra van szükség.

Az 1972-ben elfogadott közoktatás-politikai határozat ugyan mértéktartóan foglalt állást. Nem kötelezi el magát, a még sokszor türelmetlen és sürgető vélemények ellenére sem, új tartalmi és szervezeti struktúra mellett. Arról döntött, hogy „... haladéktalanul el kell kezdeni, és néhány éven belül tudományos elemzésekre támaszkodva ki kell dolgozni a köznevelési rendszer távlati továbbfejlesztésének fő irányait, az ennek megfelelő iskolarendszer szerkezetét és tartalmát, valamint a helyességüket ellenőrző kísérleteket is le kell folytatni. A jelenlegi keretek között meginduló korszerűsítés minél előbb kapcsolódjék a köznevelés távlati fejlesztésének koncepciójához.”

Most a feladatok bonyolultabb, összetettebb formában jelentkeztek, mint a korábbi években. A tartalom és szervezet kölcsönös összefüggésben jelentkezik, a határozat az iskola tananyaga és az oktatás szervezete, struktúrája többféle kapcsolatára utal. A sorrend a korábbi években gyakran változott, felcserélődött, pedig a célszerű és szükséges megoldás az, hogy a tartalmi feladatokból kiindulva határozzuk meg az oktatás struktúráját, oktatási és iskolarendszerünket. A felszabadulás után az oktatási, képzési feladatok meghatározása, a művelődési anyag kiválasztása a szervezeti elhatározások után történt. A már korábban vázolt politikai helyzet miatt nem lehetett várni a döntéssel, vállalni kellett az ebből eredő minden kockázatot. Nagyon sok kitérével jutunk el egy olyan időszakhoz, amikor a tartalom, a tananyag az oktatás szervezetével összefüggésben vizsgálható.

Az oktatási rendszer fejlesztésének megtervezése. A „megtervezés” itt nem a szokott értelemben használatos kifejezés; csupán azt jelöli, hogy megkeressük a változás, fejlődés szempontjából kulcsfontosságú elemeket, és javaslatot teszünk megváltoztatásukra. Ez a fejlesztési koncepció kritikus szakasza. Egyrészt, mert számos kísérletet kell foly-

tatnunk, s ezek valamiképp mindig csak részei az egésznek, hiszen az oktatási rendszer egészével kísérletezni sem nem lehet, sem nem szabad. Másrészt: mert elképzeléseink, vágyaink és törekvéseink ezen a területen ejthetnek leginkább rabul, s téveszthetjük szem elől a valóságot. Harmadrészt: mert ez a legösszetettebb, legbonyolultabb feladat. Nemcsak az oktatási rendszer tárgyi feltételeit, személyi ellátottságát kell számba vennünk, hanem a tartalmakat is, amelyekkel oktatni-nevelni kívánunk, s az eszközöket, amelyeket hozzájuk kialakítunk, és a pedagógusoknak felkínálhatunk.

A jövő oktatási rendszere természetesen sokkal többet jelent, mint az iskolarendszer ún. alapszerkezetének tagolódását (vagyis azt, hogy hány éves korban kötelező az általános iskolába belépni, hány évig kell általános iskolába járni, milyen középfokú intézmények állnak azt követően a továbbtanulóknak rendelkezésére és így tovább). Az elmúlt esztendő vitái azonban éppen ebben csúcsozódtak ki; abban ugyanis, hogy szükséges-e, lehetséges-e a következő esztendőknél átalakítani köznevelési rendszerünk említett alapszerkezetét.

Az egyik elgondolás jelenlegi formájában őrizné meg szocialista köznevelésünk alapvető egységét, az általános iskolát. A legfontosabb érvek ezzel kapcsolatban nemcsak a további változások előkészítetlenségére utalnak, hanem a változást követő nagy meg rázkódtatásra és az ezzel kapcsolatos eddigi – néhányszor már egyenesen kudarcba forduló – tapasztalatokra. Az ilyen külsődleges változás – mint például a kötelező iskoláztatás évfolyamainak egyszerre való felemelése egy intézményen belül – nemcsak épület- és intézményhálózati problémákat vet fel, hanem általánosságban véve is olyan energiákat foglal le, amelyek évtizedekre hiányoznának további munkálatainkból. Ehelyett ez az elképzelés az általános iskola belső vitalitásának fejlesztését helyezi előtérbe. A tanulóknak mintegy 20 százaléka országosan és évente nem a kezdő évfolyamával együtt fejezi be az általános iskolát; az iskolák többségében a személyi feltételek és a tárgyi ellátottság színvonala még ingadozó. Az iskolai munkanap átszervezésével, az oktató-nevelő munka intenzívebb módszereivel, az általános iskola ún. belső tagolásának megváltoztatásával (például az alsó tagozat évfolyamainak csökkentésével, egy középső tagozat vagy egy orientáló szakasz kialakításával stb.) a jelenlegi rendszer teljesítménye még jelentősen fokozható.

Hadd oszlassunk el ezzel kapcsolatban néhány közkeletű félreértést. Mindaddig, ameddig a tudásnak olyan – növekvő – szerepe van, mint a szocialista társadalom felépítésének jelenlegi szakaszában, az iskola a tanítás-tanulás legfontosabb, bár nem egyetlen színtere marad. Ha „emberarcú” iskoláról és oldott, felszabadult alkotó légkörrel beszélünk, akkor csupán azt hangsúlyozzuk, hogy át kívánjuk alakítani, tovább szeretnénk fejleszteni az iskolát; mégpedig úgy, hogy minél jobban megfeleljen a tanítás-tanulás, az oktatás-nevelés folyamatainak és tevékenységeinek. De nem gondolhatjuk, hogy a szellemi erőfeszítés, az emberi teljesítmények intézménye helyett pusztán játéktérre vagy akár gyermekmegőrző és -gondozó intézménnyé fog változni. Inkább azt feltételezhetjük, hogy a jövő szocialista iskolája az értelmesebb tanulás színterévé válik, amelyben az örömet és a derűt a jól végzett munka okozza.

Az MSZMP 1982. áprilisában elfogadott állásfoglalásában a folyamatos fejlesztés mellett döntött, s ebben kifejeződik az elmúlt négy évtized minden értékes tapasztalata.